Otto Schneid
Papers

Omanut Yehude Polin The Art of Polish Jewry

60:17

17

[?] א. שנ״ב:

אא

אמנות יהודי פולין (1)

סקירה זו, [מחוק] רק האקטואליות הטראגית ביותר, סומכת גם על הספרות הקיימת
וגם על חקירות עצמיות. מטרתה היא להעמיד לנגד עיני הקורא תמונה [מחוק] של אמנות ישראל בפולין,
להכיר את מעלה הראויים להכנס לתולדות האמנות הכלליות, להבליט את סגולותיה המיוחדות של אמנות
יותר האמנות היהודית, [מחוק].

א.

ארדיכלות.

אשר לבתי הכנסת [מחוק] שבגליל ובפולין [מחוק] מאה מקורות [מחוק] במאה השש עשרה. [מחוק] בנינים,
[מחוק] וכל מושג [מחוק] מבנים [מחוק] נסתר מעינינו. הישן בין הקיימים (2) הוא בהכ״נ
שבקרקוב, שנבנה, אולי מתוך יצאת גולי פראג, לא לפני השליש האחרון של המאה הארבע עשרה. (3)
אמנם מראהו החיצוני, שבו בולטות הלבנים הבלתי-מצופות, חסר הבאמה השלישית בין צורותיו הגותיות
ובין הרנסנס הנוסף עליהן במאה השש עשרה, אבל מבית (כאמור) הבנין במצבו הראשון שונים מבריטיים
ובהכנסתו גם אולם שלנו מדות בהחלט הראשונות. שני עמודים, הנושאים את הקמרון ומעמדים בציר ויוצרים
איפוא תבנית בת שני ספינות. הואיל וכל הכנסיות הנוצריות – חוץ מאלה שבתבניתן מרכזית – היא [?]

(1) ספרות כללית:

Majer Bałaban: ~~Die Judenstadt von Lublin. Berlin 1919.~~

~~[?]~~: Żabytki historyczne Żydów w Polsce. Warszawa 1929. —

(3) Majer Bałaban: Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu. I (1304-1655)

~~Kraków~~ Kraków 1931. II (1655-1868): Kraków 1935. —

" Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa. Kraków

Ozjasz Mahler " " " "

פ.ב. ווייסשטיין: לקורות היהודים בפולין, ביחוד בקראקא. קראקא, בלי תאריך. — א. שנ״ב: ייִדישע קונסט
אין פוילן. ״ייִדישער געזעלשאַפטלעכער לעקסיקאָן״ I, װאַרשע 1939. (עמ׳ 333-356, טור ראשון).

(2) ״קיימים״ [מחוק] מפני שלא ברור עדיין, באילו מידה נהרסו שרידי ארדיכלותנו במלחמה האחרונה
ובשלטון הנאצים, נקרא ״קיימים״ לבנינים שקיימו עוד בקיץ 1939.

בנות שלש או חמש או שבע סירות, ז.א. שמספר סירותיהם בלתי-זוגי, הרי לפנינו תבנית יהו[דית]
מיוחדת. ~~את שלבי הקודמים של הטיפוס נמצא במעדב~~ (וראשונו) ~~בבה"כ בוורמס, שבניתו החלה בשנת~~
את שני העמודים ~~האמצעיים גם של בציר הבית~~, מיחסת האגדה לזוג העמודים ~~שהועמדו~~ שעמדו לפני ...
בית שלמה, יכין ובועז. "יתכן, שיש בה זכר של אמת. אך ~~זכרונה הקדמון~~ (אין) ...
~~לא נמצא~~ ההשערה המסרתית מוצאת סמך. מוצאו כנראה מבה"כ בוורמס, שבניתה החלה בשנת 1034
בימי התחלותיו של הסגנון הרומני בגרמניה. (4) פרטי צורותיו מתאימים הבית לסגנון התקופה, אבל הוא נ...
מארדיכלות אירופה הנוצרית בבניתה בת שתי סירות. התכנית ~~חוזרת ברגנסבורג שמוצאו~~ (בבה"כ) ...
ממערב מזרחה ובראשית המאה השש עשרה הננה חוזרת ברגנסבורג. לצייר אלברכט אלטדורפר
חייבים אנו תודה על שני פיתוחים (המוסרים) ~~שבהם הוא מסר~~ לנו את תמונת הבית שנהרס בשנת 1519. בפיתוח
האחד ~~אלה~~ מאותה השנה נראה ~~...~~ בציור שלשה עמודים. העלה הצייר את תאורו ...
כבר אחרי החורבן מתוך זכרונו והוסיף את העמוד השלישי ~~אשר~~ בטעות - או נחשוב את שלשת
עמודי רגנסבורג לראיה, שהאגדה הנ"ל בטלה ואין מספרם של העמודים מכריע, אלא רק העמ...
בציר היוצרת בית בן שתי סירות? נעיר, כי גם בבה"כ המוזל (אלטנוי) בפראג, הדוגמה תבניתנו ב...
עמודים. ~~ובמשך~~ תולדותיו (אלה) ~~...~~

(שנבנה כבר בצורות גותיות, כנראה בראשית המאה הארבע עשרה)

לקריאת התורה מופיעה כבר בוורמס לפי תפקידה (בסוף הזה) ~~...~~ בהתפתחות פנימית, ...
מן רגנסבורג ועד ... אין היא עוד רביט. היא מורמת על מדרגות ומשופרת (במהותה) בציר הבית ובאמצעו, (אולם) ~~אבל~~ עודנה שלחן ...
בגדרות מרשי חושבים, (בזמר) ... מאבן ברגנסבורג, ומבדלת בפראג ובקרקוב. (בהתפתחותה זו) אמנם היתה הבימה לחלק הבית, אבל תפקידה הארכ...
בעבודה היהודית איננו מתבטא עדיין באמנה; עודנה רחוקה מהיות מרכזו החי של הבנין (ההמוני), שרשו ...
~~...~~ וסימן הטבעי; בהתאמה האחרונה בין תפקיד לצורה הפונקציונלית המאליץ (ההמוני) עודנו בצר...
(לא הושגה עדיין)
(בסוף המאה השש עשרה) ~~בשנת 1595~~ (מופיע) הפתרון שהיה דוגמה לדורות. ~~בפשמישל~~ (ואז) מגיעה הבימה לתפקידה המרכזי ...
והבצמיחה ~~בנין~~ בית יהודי בן תכנית מרכזית. (5) תארינה של בנית הבה"כ בפשמישל ב־1594
ואולי בבה"כ שבלובלין (6) עוד יש ממנו; אבל הבית הזה השתנה במשך הדורות פעמים רבות, ...
~~בפשמישל~~ ~~שאחרה~~ ... היצירה העשונה (למרות יפויו במאה הי"ח) ~~באמצע~~ בלי שינויים חשובים. העיקר מאותה ...
מסביב לבימה הבנויה באמצע עולים ארבעה עמודים לשאת את הקימור. אל נשכח, שבמחלקת
התכנית המרכזית התעסקו ~~ו~~ עוד בראשית המאה גאוני האדריכלות באיטליה, ליאונרדו, ברמנטה
רפאל ומיכאל אנג'לו. במידה צנועה כמובן, אבל מתוך הנחותיה המיוחדות שבבלטנו, הגיעה הארכיט[קטו]
רה היהודית בפולניה לאותה המסקנה. - אחרי פשמישל ולובלין הוסיפו יהודי פולין לבנות בנינים
מספר בני ארבעה עמודי הבימה המרכזיים ופרטיהם אינם חסרים שינויים. ~~...~~
~~של המאה השבע עשרה בקהלי פולין~~ באחד משני בתי-הכנסת (הישנים) בז'שוב, השייכים לסוג הזה, מתאחדים ארבעת

(4) ~~...~~ השווה:
(6) Majer Balaban: Die Judenstadt von Lublin. Berlin 1919.

Alfred Grotte: Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen vom 11. bis Anfang des 19. Jahrhunderts. Frankfurt 1915.–

Richard Krautheimer: Mittelalterliche Synagogen. Berlin 1927.–

Georges Loukomsky: Old European Synagogues. London 1936

(5) בחלק הזה של ההתפתחות לא טיפלו המחקרים הנ"ל ...

עמודי הבימה [illegible] לעמוד עצום אחד, המתנשא בחומות באמצעות קימורי-חביות. בטיקוצין מתחברים ארבעת העמודים, ליצור כעין בימה בת שתי קומות. נוסף להלכיר את בתי הכנסת בני התכנית המרכזית (של המאה השבע עשרה) בעדי פולין לבוב[7], לנצוט, פשוורסק, אוסטרוג, (ז'ולקיב, לובומל, לוצק), זמושץ', שארגרוד, נובוגרודק. המונומנטליות של הבנינים הבתים האלה הגיעה לפסגתה בוילנה. קצה יכולתו של המקנה הושג רק בשנת 1800 בערך, כלומר בבה"כ שני שבלבוב: את החלק המרכזי של הקימור הנושא של ארבעת עמודי הבימה, מקיפים מארבעת צדדיו ומארבע פנותיו תאי קימור אחד אחד באותו הגודל, וכך התהווה טיפוס בעל תשעה תאי-קימור סדירים. רק לעתים אחת לא הגיע הבנין המרכזי היהודי, בגלל לבטא את אופיו הפנימי כלפי חוץ, לשאת בצורת כיפה מונומנטלית. ההגבלות שהוטלו על היהודים גם בפולין, השאירו השגה כזאת בגדר הנמנע.

הסכנה התמידית בגלילות המזרחיים הביאה את יהודי פולין לידי יצירת סוג נוסף, ר"ל בתי-כנסת מבוצרים, וסימנם החיצוני האופייני הוא עטיפה טפחות או חרכים-צורים. אך למבנם הפנימי, שונים אחדים מהם לסוג הבנין המרכזי, כגון ז'ולקיב, לובומל, לוצק. הם ובתי-הכנסת קדמים וקשורים טרנופול, פינצ'ב, שידלוב, בלז

7) Jakob Schall: Przewodnik po żydowskich Zabytkach ~~Polski~~ Lwowa. Lwów 1935.

(גליל ביאליסטוק, סוף המאה הי"ח או ראשית ...) (12) (סוף י"ז)

וולפה (ראשית המאה הי"ט)

יַדְוַבְנָה (בנוי 1770, נשרף), גרודנו, נאֵסִלסק (סוף המאה הי"ח), מפורק 1880).

מהקבוצה הדרומית-המזרחית נציין את בתי-הכנסת בזבלודוב (בקרבת לבוב) ובגווזדץ (בקרבת קולומיאה). שניהם מוצאם מאמצע המאה הי"ח והם חשובים ביחוד בגודל הציור. הבתים האלה וגם יבלונוב, מירוב, פֶּצֶנִיזִין, קרולדוביצה גופם מוצק וסגור יותר. הפירמידה העצומה בגווזדץ תולה את הרושם כאילו הבית עצמו לא היה אלא בסיס. בכל זאת, מלבד השטחים והתאמתם אגודת השטחים הדומה לגביע משביע את החוש האסתטי במילואו.

כמעט תמיד השתמשו הבנאים בטכניקה במבנה (המקובל באירופה המזרחית:) „בלוק". הקורות מורכבות אחת אחת ובפינות החומות נכנס גזרה של כל אחת בין גזוזת של אחותה. במקרים בודדים נבנו חלקים נוספים, היינו עזרת הנשים או הפרוזדור, בטכניקה השולטת באירופה הצפונית, כלומר בקורות זקופות, כגון: יַדְווַבְנָה (בסמוקרובה), מירוב, פֶּצֶנִיזִין. כיוצא מן הכלל מופיע בפֶּלְדְּבוּלִיה (בגרוזיה) ובפארנציב לִינְצִיצְנִיה (גם) המבנה השולט באירופה המערבית, המחבר את הקורות בעמוד וזקופות ובאלכסון, והחלל שביניהן ממולא לבנים וחמרים אחרים.

בספרות המלומדים פה הספרות המוקדשת לבנין בעץ שולטת דעה קדומה נושנה ואף המחברים המלומדים עודם דבקים בה. סבורים, שהארדיכלות בעץ הלכה בצורותיה אחרי הארדיכלות של אבן ולבנים. הטעות בולטת לכל לראש מבחינת התפתחות ההיסטורית 9).

12) מאמר מאת ש. גיסין בכתב-העת „לאנדסמן" ורשה, 1.7.1933, ...

עודם קיימים[2], כהנוסיאטין וקסוגל תמצא רק חרבות.[8]

החקירה המדעית כמו בשנים האחרונות מעידה הבניה בעץ, ולכם חייבים גם אנו תודה על פריחת עינינו, לראות ולהעריך סוג מיוחד בארדיכלותנו[9] שרק כמעט נשאר עוד כיום מבתי-הכנסת של עץ[10], שרבו בפולין ובארצות הסמוכות. כי במשך המאות היה רובם נתון לשרפות, נמרודים[2] נהרסו במלחמת העולם, יש[1] שפורקו כרעועים; בשנים האחרונות התחילה הממשלה הפולנית, לשים לב אליהם ולהתנגד לכליתם הנמשכת. רק בשוב השלום יתברר, כמה משאריותיהם האריכו את ימיהן מימי החורבן האלה.[2] חלוצי הספרות המוקדשת לנושאנו זה, היהודי ברסון והפולני גלוגר, עודם מוסרים לנו תאורים ותמונות לפי בתי-כנסת של עץ, מהמאה השש עשרה, שנשלאו בימיהם, ורק אחדים או אלה נשארו עד היום מהמאה ההיא. המסורת העממית של הבניה בעץ ברי שמרנית. היא הדרך כלל ונלוה לאמוז את גיל צורותיה. [illegible] העובדות הכל [illegible] בכל אופן נחיה בטוחים, [illegible] שמתוך השריד הקיים לא נלמד [illegible] הולדות הקדומות. אדרבה, [illegible] כי יהודי פולין

---

[10] מאמר "Bóżnice" בספר Zygmunt Gloger: Budownictwo drzewne w dawnej Polsce. Warszawa 1907.

Mathias Bersohn: Über polnische Holzsynagogen. Mitteilungen z. jüd. Volkskunde VIII, XIV.

Szyszko-Bohusz: Materjały do architektury bóżnic w Polsce. Prace Komisji Hist. Szt., Tom IV/1, Kraków 1927.

[8] אין כוונתי [illegible] תולדות האדריכלות היהודית בפולניה, אלא [illegible] מתוך תולדותיה את יצירותיה ומקורותיה. [illegible] לא אצייר איפוא.

ובהשוותנו את בנייננו מבחינת פרטי המבנה באבן לאנלוגיות הבאות בחשבון, נכיר, שמחיקויים נמצאו רק במקרים בודדים ויגעו רק לפרטים חיצוניים ומקשטים, בשעה שעיקרי המבנה יוצאים מתנאי הבוץ הספציפיים. הכפות הבניות בבוץ (למשל כגון וולפה, גוונג'אך, ברונדוזה, ג'יגאצ'וב) עלות מיסודותיהן המרובעים בצורות בנות שמונה צלעות ואדרבה המשולשים האמצעיים בין הם שטחים שבורים המתאימים אך ורק לתנאי המבנה בבוץ יקרות. נ"ים לב להבדל הפרינציפיוני לעומת הבניה באבן ובלבנים: המשולשים המעלים מעל יסודות מרובעים את בסיס הכפה העגול, הרי כדוריים הם בהכרח. גם את ג'מור-החביות מיחסת ההלכה המקובלת לבניה באבן. אבל דווקא בג'מורי החביות של בתי-הכנסת, נראה לעתים מיוחד בברור, כי גלעי הגלים סומכים זה את זה ע"י גבוהן הבזי: (צבלודוב, מודורוב, כירוב, פ...ין) ולא לפי דוגמתם

קרוב לוודאי, איפוא, שהג'מור הזה התפתח מתוך המבנה בבוץ ... המבנה באבן, ואף אין זה מן הנמנע, שהאבן קבלו מהעץ.

ארדיכלות האנשים אלמונית היא ברובה, ~~וגם ארדיכלינו אלה עבדו למען השם בעולם שמותיהם. רק על אודות אחד מאתם מספרים לנו דברי הימים~~, ורק תקופות מאוחרות יותר אינדיבידואליסטיות רשמו את שמות הארדיכלים לזכר הדורות. ארדיכלינו דיינו הלבניים למען השם בעולם שמותיהם. רק על אודות אחד מאתם מספרים לנו דברי הימים,

9) בדעה הקונוונציונלית, המחשבה לחשוב את הבניה בעץ לחיקוי ובאורח זה הבניה באבן. אבל ברור כיום, שההבדל הרב (שלעתים, שבתקופות עליה) שמה לה הבניה בעץ. ~~…~~ המצאות החברה והמדינה
התאורר בחוגי השלטון ובכוונות השולטות בדרך, להגיע לידי ביטוי מונומנטליות הבנין את שלטונם החברתי והרוחני בצורות בנות קיימא. ~~הבניה בעץ לא התאימה אלא~~ והעץ[2] כחומר לבנין לא
המתאר אלא במסורת העממית והכפרית, ~~…~~ שלכבות השולטות ~~…~~ באבן
ובלבנים. בכל פרטי הארכיבלות יוצא ~~…~~ נראות בברור הצורות, שהתהוו בעץ ~~…~~ והועברו לאבן. בהובן
נראה אותו "התרגום" – ~~…~~ – אך בצורות המסדות המונומנטליות. מהכלל הלה יוצאות
מצד אחד ארצות העשירות באבן והעניות בעץ, כגון א"י וסוריה, ~~…~~ שהיו בונות באבן
ומצד אחר הארצות, שבהן נמצאה הבניה בעץ עד ימינו ~~…~~ ארצות האירופה הרחוק ~~…~~ ובמידה-מה
גם רוסיה.

היו בונים
בית-כנסת של עץ לפני בתי אבן ולבנים, לפי הופעת יהודים על אדמת פולין
~~בפולין~~ יש אפילו ללמד, שהתחלות בניתם בעץ נדמו להתנצרותם ~~של אחות~~ הפולנים
ובכן לנסיונותיהם הראשונות. לפי בד"ר-אייזלר-גרונוואלד[10] נניח בפולין שתי קבוצות טופוגרפיות:
האחת, גדולה בדרום המזרחי ונמצאת על אדמת אוקראינה ופודוליה, ~~…~~ (אוסטרופוליה …)
~~…~~ "עד 1648", ~~…~~ (1730?), השניה בצפון ובצפון המזרחי, המקרבת
על גבולות ליטא (יורבורג, ~~…~~) וולפה, זאבלודובה ~~…~~, ראשית ~~…~~
ואולי מוסדו למישלה, המתינה פחות והנוטה בדרך כלל לצורות היבות של סביבתה הכפרית.

-5-

11) י. ברוכצוס: די ערשטע יידישע וואגן אין פולין. ~~…~~ "יידישע וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט (ווילנע) היסטארישע שריפטן I, 72.

הט״ל.

מקבוצה זו נקוט את בה״כ ד פדבוצ׳ה (מבחינת מבנהו) ע״י פיליצה על שפת נהר, שמוצאו כנראה מהמאה הי״ח.
עמודי עץ מוקפים בחומותיו להשתמש בשאת את הגג; בצאת העמודים מן החומות נושאים את (מהמאה הי״ח)
הגג לבדם ויוצרים כעין מבוא. דפוגתו לקבוצה הצפונית-המזרחית נזכיר קודם את בה״כ
בוויסוקיה מאזובייצקיה, (קסביקה גרובנו) שנשרף בשנת 1880; ואת תמונתו מסר לנו גלוגר בשירטוט
משנת 1870. את הבית הראשי הבנוי על תכנית מרובעת מכסה גג בצורת פירמידה
בעלת שלש קומות. לשני הצדדים נשקפות עזרות הנשים ועליהן שבעה גגות קטנים. —
בזבלודוב (ע״י ביאליסטוק) קיים בה״כ מימי המאה הי״ז. עזרת הנשים נבנתה רק במאה הי״ח 1646,
ושיפוצים כלליים התקיימו ב1712 וב1765. גם פה מלווים את הבית הראשי חלקים נמוכים
לשני צדדיו. בחזית המזרחית מופיע פלוש בן שתי
קומות ושני ביתנים צדדיים קני אותו הגובה. האגפים
הנמוכים קטית גגותיהם חד צדדית היא. הגג הראשי וגגות הביתנים הצרים
יוצרת הבית צורה את האפיינית הנקראת בספרות הבינלאומית בשם ״היפאני״ אירימויא.
כל חלקי הבנין האלה מתחברים למראה עשיר במלחמת איתניו, במתיחות בין שטחיו, קוויו
וזוויותיו, בשווי משקל ובהתאמתם השלמה. [illegible] ומגמת הגג
מורגש בבית הראשי ברצונות באופן מאקסימלי [illegible] אך ורק, שבצאתו אך ורק
מתנאי החומר ראוי להיות למופת. — הקרובים לזבלודוב, בתכניתם ובסגנונם, הם

(13) שבקנותו את הבה"כ בזלוזיץ קרהו אסון וימת, ובקברו עם זה נמסר לנו שאין הראוי
לתת דעתנו על הפרט הזה, כי לפני שהוא נוצר, הפיצו מחברים־יהודים את
טענתם ... המחוסרת כל מסמך, שיוצרי בה"כ אלו היו נוצרים. בודאי כדרכם בבנית האבן, כן
השתתפו היהודים גם בבנית העץ בסגנון הסביבה, לא שהסימנים החיצוניים המשותפים
פולניים וארצות ... ברא, גם מקנינו זה מכריעים הפרטים הגורמים את
ההבדלים העיקריים. יצירה רבת הדמיון כבזלוזוב אין כמותה למרחקים ואף כנגד שרידי
הקבוצה הדרומית־המזרחית נראות הכנסיות של ברוקן חד־גוניות ויבשות. על פי דוק נבחין
בראיה הראשונה בין יצירה יהודית לבין בתי של מעשי הנוצרים. על צדנו הדינמיקה המודגשת
יותר, על צדנו שפע החיים המתבטאים בתצורה ועל צדנו מורגש הגורם אלי, שאו הרגלנו לקרוא
בלתי־רציונלי, בארצות הנשארה לעד בחלבונה של כל העם בעצם ארכיבלות ארכיבלותיות. יחד עם
ההבדל לעומת הסביבה נג׳יש מתוך שיטת השוואה לבאורה ליצור קלידים די מולדים, היינו עד אסיה
המזרחית, לתוך מחול האמנות הסינית (14). נעיר לבסוף, שיש בתי־כנסת של עץ בגרמניה המע־
רבית, ... שנבנו ... קבוצות של ... פולניה (בכהופן; הורף, והוא
הועבר למוזיאון בבאמברג; קירכהיים, הועבר למוזיאון בווירצבורג) (15).

---

14) מחקר על בעית הקלדיות האלה יצא בקרוב.

13) הוא בנה קודם את הבה"כ בלוטומירסק ובגבוגין בתקופה 1764-1772. — את שם הארדיכל
של נאשילוס שמחה בן שלמה וייס נקבל רק בסימן שאלה.

ד. תפאורה ואמנות עממית.

תולדות ~~באמנות~~ של אמנות התפאורה ~~בישראל~~ היהודית ובפרט תולדות כלי הקודש טרם נכתבו, וגם
~~אמסה זו מגבלת אך ורק~~ במסה זו[15] נסגל בחומר אך ורק מבחינת ~~היהדות הפולנית~~
ישראל בפולין ובכוונתנו להבליט את הקוים המיוחדים של יצירותיו. ~~סוגי הבנים~~
בפנותנו למצבה, נשים קודם אל לבנו, כי צורתה האוניברסלית היא מן מעשי ידי האדם ~~בפולין~~ הישנים ביותר.
שני מיני אבנים מוצבות נשתמרו מימי החלק הצעיר של תקופת האבן: האבן [illegible] ~~המחורת~~ כמות צלית סגורה,
[illegible] גבורת הגבר והאבנים בעלות שיגעון, המסמנות את דמות הנקבה. — סוגן הצבר של

---

15) חוץ מהנזכרים נרשום עוד לשם השלמה את בתי-הכנסת מעץ שבעירות פולין (אחדים מהם חסרים בספרות הנזכרת): אוזלאני (צפון, ע"י וורשה, ראשית המאה הי"ח); בוגולא (מאזובשה, סוף המאה הי"ח); גאמבינה (גליל וורשה, 1710, שינויים במאה הי"ט); גרויצה, 1800 בערך, כפי הנשמע מעלה 313 פרידלנדר, ארדיכל, צייר ופסל); גרודק (בסיס של אבנים); גניוולב (מחוז ראדומסק); ווארקה (מהמאה הי"ח); ווילנה (בסביבת קובנו, המאה הי"ח); ~~[illegible]~~ טלאקי (מחוז סוקולוב); ~~[illegible]~~ יאנוביצה (מאזובשה); ז'ורי (מחוז גרודנו); לאנצקורונה (מחוז קאמיניץ פודולסקי); ~~[illegible] (גליל פודוליה)~~; סאנדומיר; ~~[illegible]~~ פולאניץ ע"י סאנדומיר; פורזלוב (מחוז גרודנו, הצעיר בין כולם, ~~מהמאה~~ מאמצע המאה 19); פיליצה (ע"י אולקוש, גליל קיעלץ, מהמאה הי"ז); פינצ'ב; קאזימיר על שפת הויסלה (מהמאה הי"ז); קארולובקה (?); קוסוב (מחוז סוקולוב); ראג'ווילוב; ראקוב (מחוז אופאטוב); שניאדוב (מחוז לומז'ה, 1768).

אכן הניאוליתיקום הוא הוא הנמשך עד היום במצבות ישראל. ולא רק צורתן היסודית של גבי קברי ישראל בצורה המסוגננת וההנדסית, אלא אף בוראותם של סמלים הנקבר הפרהיסטוריים חוזרת על גבי קברי היהודים, והיא מודגשת עד בפרטים, הצנובר או הבלוטה:

המצבה היהודית מסמלת את ההתגברות על המות, את שאיפתו במחשבה האופטימיסטית של חיי הנצח. בתי-העלמין של ערי פולין ועיירותיה עשירים עד מאד במצבות מעשה חושבים, ביחוד מהמאה ה-18 ועדה; ראוי ביותר החומר הרב הלזה למחקר מיוחד. המוטיבים שנמצא על המצבות רומאנים/ באותו הכיוון: הלשונות והיא השושנה (המוקפה מבתנ"י של המלה, המתכוון לפרח שנקרא כאמור/ חבצלת) כפי שהיא נראה מלמעלה, כוונת אל השמש כמקור כוחות הטבע הפוריים. בעד החיים מסמלת אותה. אף כל מיני צפורים המופיעות על המצבות הרי קרובות לתופעה "פיניכס" הישן "אלף-בנג-הואנג" הסיני, ולתופעות דומות בתרבויות אחרות.

כל הצורות האלה יש להם קשר לנשמה ומכולם מתבטאת מחשבת התחיה; לאחר מהותם היסודית והמשותפת ויתר קווים המיוחדים נוספו במשך התקופות במרוצת כל אחת מהמסורות הלאו-מיות. הפרוש הלזה קולע עוד יותר בהופיע אלה הסמלים או שנים מהם יחד. ייתכן, שגם בקצוות

(46) החומר האוסטרי שנכתב ע"י ב. וואכשטיין ומחברים אחרים. המצבות הנמצאות של עזמת דוגמה טיפל מ. זיאנאף בספרו „Jüdische Volkskunst", וינה 1937. נזכיר עוד את המונוגרפיה ההסטורית מאת יואל קליינר: „קורות בית העלמין הישן בווילנה", וילנה תרצ"ה.

(16) השווה „בית חיים" ומקצאי סגיא נהור בוונים.

(16) נזכיר את הפרידות גלד כדוגמא מובהקת של עזמת איי.

כלי-חיים אחרים

~~חיות אחרות~~ נשארו עד מחצית לגבי הסמלים הידועים: (האריה ~~...~~ לשבט יהודה ~~...~~ לשמאל כסמל)

שרידי מסורות ישנות יותר וכלליות יותר. ~~...~~ חוקים כלליים ~~...~~ ויש גם נושאים ~~...~~ מקריאים

לעמידותם של ~~...~~ החיות. זוג החיות לשני צדדיו של סמל ~~...~~ ובפנות צאת

לצאת אומר בלי ספק, שהן עובדות לו; בפנות ראשיהן כלפי חוץ נראה, שהן גוננות עליו.

גווי אפיניים ~~של~~ אמנות עממית נמצא איפוא במצבות: שלטון המסורת ~~...~~ דרוח היצירה

ובפרטיה, טכניקה בהירה בה בבהלט, הנמסרת והמקובלת באסכולאות בעלי-מלאכה,

והעלמת שם האמן ~~...~~ את אמה. מצבות פולין מצטיינות גם בטכניקה טובה וגם במדרגה

גבוהה של תצורתן האמנותית. בפולין ובארצות הסמוכות שרידות הן בזמנון זכחיים פלסטיים

ובכוח אכספרסיבי ממצבות יהודי אירופה המרכזית והמערבית. (20)

במאות הי"ז והי"ח הרבו יהודי פולין להתעסק בכל מיני מלאכה בחנות או יותר אמנותית וגדול

היה בה החלק של עיבוד המתכות, היינו ביחוד בכסף, ~~...~~ בבחלבנו גם הסטטיסטיקה הבדיל והברונזה. (21)

ההיסטורית נותנת, כי צורפים יהודים עסקו ע"י ~~...~~ עבדו בשביל חצרות האצילות. (22)

---

(20) אוסף גדול של צילומי מצבות בפולין אסף המכון ייווא, בווילנה. יש לקוות שהחומר הזה הוצל.

[illegible]

אך על הנורות המאוארות על המצבות, דהיינו מנורת בית המקדש בעלת שבעה קנים ומנורת החנוכה והאדרה מצבות נשים, חוץ מפשוטן הידוע כאן מן הרוח הקדמונית של הערצת האור.

---

22) במאה הי"ח עסקו בפולניה 10.000 בעלי מלאכה יהודים וביניהם בצורפים על המקום השלישי. בשנת 1786 היו בלובלין כל חרשי-נחושת וכל יוצקי הבדיל - יהודים. בשנת 1797 היה מספר צורפי פוזן (פוזנן) מרכב מ-22 יהודים ו-19 נוצרים.

או הצפור הרומזת על נשמת האדם

---

19) כאן גם ראש הצפור המופיע על צורות בהמנור האמן מאור פני האדם: השווה את חלקו של גרונוואלד בעבודה הנזכרת בהערה 10) ואת הספרות המצוטטת בידו.

21) מתוך משמעת צריך להשתמש במונחים שנקבעו או אושרו ע"י ועד הלשון. בכל זאת מעיר חבר מקצוע למאכת "ברונזה" בספרותו של עם כי ישנה מסורת זכה ישנה, ודי מוכרח גם הצורך ליצור תמורות חדישות, כלומר "אובד" ו"מוצבק". אם מותר לאיש המקצוע מחוץ למחיצת הלשון, לבקש את רשות הדיבור בשאלה כזאת, אעיר, שהמקרא אינו מבדיל בין נחושת טהורה ובין נחושת שהיא מעורבת מעורבות של בדיל. כי מן הנמנע, שבהם בציוניו

הפולנית והועתקו אף ע"י הכנסיה. על אחת כמה וכמה כלי מלאכה היהודיים הם, שלא את כלי-הקודש ואת חפצי הבית היהודי המסרתיים; ברם, גם את הכלל הלזה יאשרו היוצאים מהן.

(23) מנורות החנוכה הפולניות רובן נעשו מפליז. הטכניקה השולטת היא היציקה, מדשה האנך אמנם להמצא. נמצא מנוכיות מעומדות על רגל אחת או על שלש רגלים בעלות שמונה קנים, האסודרים לשני צדדים של ציר (כמובן ישר) (חוץ מה"שמש" או, לשם הסימטריה, זוג של שמשים) והחנוכיות בעלות דפן אחורית, כלומר גבה, ויתנות (וצורתה אם רבוע או מלבן אורכית) לבעלות וגם בעלות ארבע רגלים; לעתים נוספות שתי דפנות צדדיות ומוכות. הדפן מקושטת תבליטים או תפאורה שקופה או נגזרת לצלעות שטוחות; מתוך צורתה זו מתפתחים לפעמים עטורים קולטים עשירים יותר או חיבורי פסלים לגמר בפיסולים ישפה הנוף הפרינציפוני האנכי (הזיגוג) היסודי, אף אם הדופן עצמה פורקה. על הסוגים הראשיים הללו נוספים עוד צורות חפשיות שונות. הטיפוס בעל שמונה קנים, האסודרים אף במישור אחד לשני צדדים של ציר, מצטיין בפולין לעתים קרובות בחיים נמרצים, המתבטאים בתוך התבנית המקובלת, בחיים שיביעו אולי את הקדאונית התהוותו או צמח. חוץ מהמוטיבים שנמצאו על גבי המצבות יחזור גם בעיטור החנוכיות. האריה, הצבי ועקבות והנחש נמצאו על פי רוב בזוגות; אף הנשר ואת הצפור הבתיה, תראה לעתים הדשא הבלי בדמות, ביחיד.

(23) למנורת החנוכה הקדיש מ. נרקיס מונוגרפיה המצוינת לציון. פעם ליונה ופעם לעוף

~~הופעת מקום הדופן האחורית הלשונה מיוחד בלאסטי~~

החיבורים הפלאסטיים, הממלאים את מקום הדופן האחורית ~~הלשונה~~, מסגדרים ~~בדוקם~~ מסבי[ב] לעתים קרובות
למוטיב מרכזי ~~ההוא~~ מעין בית או [illegible] שלד לפתחו; כוונתו בלי ספק אל בית-המקדש, ושני עמודים
העולים על יד השלד מדגישים ~~לאפעם~~ פעמים את פרושן זה; ~~[illegible]~~ יש, ~~שפורים~~ האלה ~~שבורות~~ בבניינים ~~המאוחרים~~ [illegible] ~~לפעמים~~
את בתי-הכנסת שבפולין ~~[illegible]~~ ובפרט את הבתים בנויי עץ.

בין מנורות השבת, ~~המשרתות לבתי-כנ~~ המשמשות בפולין לשימוש בבית הכנסת ובבית הפרטי, נמצא, חוץ מהצורה הפשוטה בת נר א[חד]
~~[illegible]~~ ניתנת לעמוד, והמוצלדת בפילוג לקומות וקשתויות, וגם את ~~צורה~~ ~~[illegible]~~ המנורה העומדת בעלת קנים
המסודרים לשני צדי הציר או מסביב לו, וגם את המנורה הניתנת לתלות מן התקרה ~~[illegible]~~ וזרועותיה
~~[illegible]~~ יוצאות מגלגל קצר ומלבירות מלמטה צורת כוכב; בהיות מספר קניה שלשה, הרי בצורת מגן דוד
ניכר. בדרך כלל לא ירד מספר הקנים מתחת לארבעה ולא יעלה מעל לשבעה, ברם יש אף בעלות
שמונה-עשרה זרועות.

~~המנורות בעלי~~

מנורות השימוש העליונות ~~[illegible]~~ קירות בתי-הכנסת את ~~אורך~~ מוחזר בידי ~~[illegible]~~ אחורית מיוחדת
על העליונות, פי רוב מפח פליז. ~~בית~~ צורות הרפלקטורים האלה רובן רבוע מעוגל, או עיגול מזוינג או ~~עגול~~ מאר[illegible]
שוליהם קולט ~~בהם מאוטורים~~ אמוטורים ~~[illegible]~~ בן מוטיבים צמחיים ~~והנדסיים~~ ובמנגנת גם הנדסיים.

סידורו וחיבורו של העיטור הלזה [בברור] [illegible] מזכיר לנו יצירות
המזרח הרחוק, כלומר [illegible] מקורן [illegible] באחורי ראי ברונזה סיניים מראשית ימי-הביניים,
שאחדים מהם נמצאים במוזיאון הישן שביאפאן, ב"שוסואין" בנארא. 14) [illegible] מוזרים גם לוחות "שיויו".
[illegible] המסמן את בית המקדש [illegible] מרבה להמצא גם על גבי הטסים לתורה.
צוין, העמודים המופיעים לשני צדי השער, הרי ברובם מוסבים הם כבורג ואותו המוטיב
חוזר לעתים קרובות מאד בחפצי בית-הכנסת שונים. הוא בא לאמנות היהודית מהסגנון
המכריע באירופה [illegible] שבין החצי השני של המאה הט"ז ובין אמצע המאה הי"ח,
מהברוק. אבל אין מוצאו [ממנו] [ואיננו] [הראשון] בראשיתו, כי תנועת הבורג במוטיב אמנותי נכנסה לברוק ממקורות
מזרחיים ויש בה גלגולים לחכמתו הנסתרה של המזרח 24). מן הראוי להזכיר לזאת [illegible]
נושאנו, כי במוזיאון של ייווא בוילנה מצאנו דבר קטן המשלים את גלגולי העניין לקבלה היהודית.
על גבי "יד" לתורה [חרוטה] [illegible] גלוף קו ספיראלי ובין רצועותיו תמצא אותיות אלו: [illegible]
בעיטור המרכזי של הטסים [illegible] [המכסה] את השטח [illegible]
הנו המתנוצץ. [illegible] אינה מסתברת [illegible] מגרומות הברוק. [illegible] נראה [illegible]
[illegible] סגנונית המיוחדת של האמנות היהודית. [illegible] ובין המשתנות [illegible] מצורותיה.

24) [illegible] לענין זה אשוב במאמר אחר.

בגדי התורה, "קיוסט", בגדיוסם לקידוש השבת והחגים, וקערות לסדר של פסח וביותר חפצי
מכת של בית הכנסת ושל בית הפרטי. גם מצא כלים עם ציורים פולניים כדרך כלל בסגנון הפולני של האמנ[ות]
היהודית. נעיר רק, שבו המאה שעברה שולטת שם רוח התצורה האמ[נותית] ועוד כמה החפצים אלון,
האסקטיות, במלוכות למעל ... מרמאן האסקטיות ... רק באמן הצורות
האחרונים.

ברם, אריגי היהודים קבלו מלטיניים האו[פי] איוחדי והוא השפע של מוטיבי[ם]
מאסיה ואפילו מאסיה המזרחית. בכלל מזרחיות ... האריגים ה[ם]
הם המזרחיים דוגמאות מאוד לאוד ... כדרך כלל יותר ... אינה מלא[כת]
האמנותית, וגם באריגי הפולנים מרוקים המוטיביים המזרחיים לגמרי יתר אמנותם. (25 ...
של בגדיהאצילים, וביחוד בגורותיהם תמצא תראית ... של דוגמאות המזרח, שהוכנסו ...
... סוחרים ארמנים ... וכדרך יחסי המסחר עם המזרחיים ... היהודים ...
מאז חוץ מהשתתפותם בהתמחות הסקיקה של גורמים מזרחיים (14 ... והפרוכות, והפרט שלפחו[ת]
הפנימי הראשי ("ראי") נראות פעמים דוגמאות שהוצאן מפרס, כגון דוגמת "הפרחים המפוזרים", פעמי[ם]
... עיטורים הבאים מהמזרח הרחוק; חוץ מהאריגים ... מוגשות ... אסיה, יש גם שאלה
שהובאו ... שהוכנסו לשמוש בית הכנסת.

הטכניקה של הניקוב והניקוב (26 ... היא המזרח בכלל והעבודות היהודיות בפרט, כלומר בכל ...

Otokkneid : ... Altpolnische Kunst. Internationale Kunst ... Praag 1937 (25

"à jour" (26

מניה ויש כל דרגותיה. שיאה באמנות ישראל הם ארונות-הקודש שבפולניה (מדלי עד מנורה וחלון) ובטורים
מאתם נמצאים או נמצאו בבתי-כנסת של עץ; רק בגליציה (ואולי עוד במקומות לא ידועים לי) יש ארון כזה בבית-כנסת בנוי מלבנים.
המועטים שנשתמרו יותר יפים מאלה, שהתהוו במאה הי"ח, אינם קיימים עוד. המועטים
שנשארו, מוצאם כנראה מימיה. נזכיר את יאנוב שעל שפת הסרט, אמוניה [?] סטרומילובה, ופוהרבישצה. הנפלא ביותר
מתרוממים בוולפה, עשויה מטר גבהו וארבעה וחצי מטר רחבו, וכמה חיים פלאסטיים פורחים בכל קצה
וקצה, ואילו דוגמאות דמיוניות מבעלי חיים, צמחים וצורות הנדסיות מתמזגות לים של תפאורה הלה,
המלא סמלים ידועים ורמזים פרוכמאטיים. שמות יוצרי הארונות גם הם נודעו לנו רק בשני
מקרים. פסל הארון שבאוזלאני [?] שמו היה דוד (1713 [?]) ואת הארון שבקמפין (פוזן) עשה שמואל גולדבערג [?]
כפי הנראה לא יתקבל על הדעת, שהאמנים הספיקו במשך חייהם לגמור יותר מיצירה אחת כזאת.
אמנותנו העממית מצוינת בפולין בחיים נמרצים עד מאד, במובן הרחב של המלה ובכל סוגיה וצורותיה שייכים אליה גם עבודות [?]
שהזכרנו. אבל כוונתנו למעשי בלתי-מלומדים כלל ועד עבודות נשי העם והילדים[27] וכל מיני תכשיט [?] ותכשיטים [?]
לכלים ולגוף נכלל פה, בין שיש בהם כוונות מיוחדות, כגון לשמש קמיעה, ובין שאין בהם תכלית אלא
לנוי. האפיניים ביותר בין עבודות כאלה הן ה"ריינלעך" וה"שבועותלעך", הדשויות ברוקן [?]
בגזרות-נייר מעברת כלל [?] וצבועות. אין זה מותר לספק, שאף הבן נשארה השפעת האמנה במלוא הוראתה,
המודגשת בצורה ובמילוי הציורים [?] הכלולה. מלבד הסיגנונים באמנות יזכיר
לנו נטיות הצורה הידועות לנו כבר מתוך התפאורה המתכת. רק בדוגמאות כאלה הרי אנטיה [?] לו עוד יותר

27) האוסף הגדול של אמנות עממית יהודית וביחוד של עטורות יהודי פולין היה אוסף של מ. גולדשטיין בלבוב, וגורלו הנוכחי בלתי-ידוע. הוא מתואר ומצולם בספר Maksymiljan Goldstein – Karol Dresdner: Kultura i Sztuka Ludu Żydowskiego na Ziemiach Polskich. Lwów 1935.

חפציות ופטורה מקשיים טכניים ומחוקי החומר. קרובים לסוג הזה הם ה"מזרחים", גזרות-נייר או לוחות מצוירים המסמנים בבית היהודי את הקיר המזרחי. נקוט דוגמה ממוזיאון ייווא בווילנה, והיא מן הטיפוס הפרימיטיבי: כדרך החיבור הפרימיטיבי בכלל מפולג לוחותיו לטורים, כלומר לשלשה, וכל אחד מחולק לשלש תמונות. הראשונה מתארת את בית-המקדש, והאמן העממי מתאמץ כנראה להבליט בתאורו כל מושגיו על פאר והדר שם. השניה מראה את החורבן ואת ירמיהו בקינתו, השלישית מזכירה אותנו על נהרות בבל. בטור השני מראה את עקדת יצחק, ליד מערת דניאל בין האריות, ובקצה הטור את מערת המכפלה. בטור השלישי באים עוד קברים של אבי"י, ואותן של הצייר העתיק כנראה לפי מדוגמאות גראפיות. ובכן המחשבה המשותפת בטור הראשון היא גדולה ותפארת וחורבן וגולה. שני השורות התחתוניות הוראתן כעין נחמה, לומר שבכל סכנה ואפילו בצלמות אלהים שומר נאמן הוא. - יש גם קמיעות ("שיר המעלות") המצויים של קירות בתי היהודים בפולניה והדומות בדיוק למזרחים. רק פרטי התמונות הללו, כגון „מגן"-דוד[28], אריות, טווסים, עץ-החיים או מנורת-החיים בחיבורם עם כתובות ברורות („קרע שטן" וכו') את מהותן. נאיביות ואפילו ברבריות הן העבודות כאלה, אבל מי לא ירגיש את כוח התצורה הנזכר מגוכן?

ג. ציור.

בנוגע יצירות היהדות הפולנית בציור כתבי-יד ומיניאטורות המצויירות בדפים בודדים, כתובות, ודומה,

28

אבל לטעם אמנותי שלו כבר החלקים האלה מעל מדרגתם את אותם

החלונות בשבלונית. ורעלות להבות הצבעים בהתאמה עם המבנה ליסודות הכפה (ועד פסגתה) מתקיימת דבק אחד

עליה ומבחיבור ובנושאים. העיקרון האסתטי השולט בכל מתברר לגמרי: שטחים יסודיים מסוגרים

הן שטחים היוצאים ישר מהמבנה הארכיטקטוני, הן מצאליונים מיוחדים, ומדריכים את החיבור כולו. מכריעים את התפאורה

כולה. התאורים שבתוכם (הפאר כולו חוץ מהן) ואף יותר מסתגלים למסגרותיהם אלה

בתהליכם ובצורת תנועתם. לעומת האורנמנטיקה המוסלמית המגשימה את העיקרון של

דוגמת אין-סוף, של דוגמה הנמשכת על גבי יסודה ללא מעצור ובלי כל התחשבות

עם צורתו ועם גבולותיו, נכיר במקרנו (ובן קרוב אמנות יהודי אירופה המזרחית) את העיקרון האסתטי של מילוי השטח, המכריע לגבי לבוש

באמנות סין [14]. הנושא האלס בכפה במקרנו ועל פי רוב במוזאיק (ובן במקרים מספר) הוא תאור של

י"ב המזלות, העולם ומלואו המסתמל בבית הכנסת.

מתאר האדם נמנע האמן הנאמן, במקום הבתולה ממלאת יד האומנות

צרור פרחים ובמקום היורה נראה רק חץ וקשת. הדעה הרגילה חולקת את האמנות המסורתית

הבאות לגורם אך ורק מגביל ושלילי. אולם דווקא ציורות כאלה

אולם דווקא חייבים תנמרצים

את הציורים האלה ושפר הדמיון רק הגוונים בכל פרטיהם מעידים בהלטס, כי עדשה הספציפי

דא לאמנותנו מתוך המגמה העיקרית הזאת. אמנותנו - וגם לאמנות עמי האיסלאם קרובה - במהותה

בלתי-דיוקנית היא, כי היא לא רק דמות האדם דפרט, אלא אין דלם

נטיה וצרכה הפנימי, להחדיר בתמונה את היש, נ"א לתאר. עצם יחסה למציאות מתבטא בסמלים הרומזים עליה; ומתוך היחס הזה יסתבר לאך הסימבוליזם באמנות היהודית, כי אם גם הכיוון המפלט, המגיע לידי חשיבות מכריעה [illegible] בלבבות אחרות של התפתחותה, למשל בימינו אלה. אך הרוח האכספרסיבית במלאכתה גדולה את דוגמאות גבולנ'ד הצחיות וההנדסיות מורה על תכונה אמנותנו בת-ימינו ואת משחק הקו רב התנועה והמשחה את העין בשיווי משקלו הזכרנו כבר כסגולה נוספת של ישראל בפולין. וכן לא ניחס עוד את הבלתי-דיוקנות של אמנותנו אך ורק למצוות „לא תעשה לך..." ונבין מתוך הפסיכולוגיה החדישה, [illegible]

כי מאלפים אין נפלינו אל עקרון התאור; והבלות מאחיות שונות וסקירה באמנותנו החדישה הוכיחה לנו את דעתנו זו. — חוץ מהנושאים שהזכרנו בקשר עם יתר סוגי האמנות מופיעות בגבולנ'ד (ובאמנויות אחרים) מלחמות בין חיות, בין נשר [illegible] לנחש, בין ראם לאריה. ההסברות והנמצאות למשל אצל גרונוואלד [10] ואצל רחל ווישניצר-ברנשטיין [28] אינן מלבבות. ייתכן, כי המוטיבים האלה במלחמה בין הראם ובין האריה שלוו הניגוד הישן בין יהודה ואפרים [29] (30. מהצד האסתטי מכניסים הנושאים האלה הצדה נוספת, כלומר חיים דראמטיים. — גם יוצרי הציורות האלה נשארו כמעט כולם אלמונים. רק את שם הצייר של גבולנ'ד בענו

~~כמין~~ מושבה של האמנות היהודית בפולין התהוותה לפני הרצאה ~~במאה הי"ח במערב גרמניה בתחומי הנהר מיין. אומדים,~~ שקיבולי שבי פולין יסדו שם ~~את בתי~~-הכנסת של עץ הדומים לפולנים,

יודעים, ישראל בן מרדכי ליסניצקי, אבל ידיעות כלשהן על חייו ועל התפתחותו לא נמסרו. ~~ידוע עוד כי חלקים מציוריו~~ לנו.
~~של ציורי גבולנ'ד מן מאה~~ ~~יהודה ליב איש יאריצ'וב~~ גם ציורי חודורוב מראים יפים, אבל עד כמה אפשר לדעת [illegible] להסיק בשוואה הצדק של צילומים, אינם שוים לגבולנ'ד. יש להניח, שציורי חודורוב גדם ושהאמן הגיע רק אחרי נסיונו זה לשלטון הגמור בטכניקה ולמלוא כוחו האמנותי. חלקים יותר צעירים של גבולנ'ד צייר בשנת 1729 יהודה ליב איש יאריצ'וב. בקשר עם גרודצה (שבקרבת וורשה) נמסר לנו שם הארדיכל, הפסל והצייר דוד פרידלנדר. ‡ מרכז מושבה של האמנות היהודית דפולין התהוותה לפני הנכרע בראשית המאה הי"ח במערב גרמניה,

28) Symbole und Gestalten der jüdischen Kunst. Berlin-Schöneberg 1936.

29-30) אחרי הרצאה שהרצאתי 1936 בלבוב, העיר לאו הרב ד"ר דוד ליי פרונד. קוינות אחרי הרצאה אחרת (וינה 1937) הדגיש הפרופ' שמואל קראוס, שדיכת צוג כלה די מוזרה ממילא, הואיל והאריה הוא יצור הטבע, והראם חד-הקרן בעל-חיים אגדתי הוא.

(בנזכרים שלסביבה לו)

בתחומי הנהר מיין. מלבדים, ~~שבתי-הכנסת של~~ ~~נבנו להם~~ (~~בעיירות~~ ~~בדומים~~) פחות או יותר לפולנים ובאמצעים סביבה

~~היא (בעיירות~~ קֶבֶהוֹפֶן, הורב, קירכהיים) נבנו ~~בידי~~ בידי פולין. אך לא בצייר אלעיטור ~~קדרותם~~ וקרויהם כולם את

את רובם, אליעזר זוסמן. אבל חלוים סכימטיים הם ציוריו אלה כנגד הפולנים; ומלאכתם בלי ספר נתנה גם רוח האמאי את חלקה

לירידה זו. התחלות להתרוממות חדשה לא באו לאמנות ישראל בפולין אלא בימי משה גוטליב. ועתה תבוא פריחה למראות-עין,

~~שלאחר גלות באמנות~~ כאילו המסורת היתה מתנכרת לעצמה, ואולם גולה היתה עומדת לה נתון; והיא תעקם דרכיה, עד שבוחותיה

ההיסטוריים ~~יבואו~~ יגיעו לידי גילוי חדש.

[illegible]

בהשוואתנו את ~~מצלה~~ העבודות האלה, כנגד ציורי בתי-כנסת העקריים מצד יהודי גרמניה למשל. אולם גדולות נוצרו בפולין בציורי-קיר ובציורי-תקרה של בתי-כנסת. עד מעט והיהדות הפולנית היתה מגיעה לידי מונומנ-טליות אמתית בציורה; ברם, מדרגה כזו לא השיגה ולא הצליחה אלא להתקרב אליה, מתוך מניעתה החיצונית והפנימיות. ולא ברור כיום עדיין, אם צמיחת הציור המונומנטלי, והשתדרותו בקיימות ~~[illegible]~~ מהמאות הי"ז והי"ח, קשורים ~~[illegible]~~ בקלדים כלשהם ~~[illegible]~~ לציור מונומנטלי יהודי מצד ימי-הביניים, ~~[illegible]~~, כגון כדורא אירופוס; ~~אם אלה בנחותיהם לא הספקנו איפוא לבטל~~ אין אנו יודעים עדיין, מהן הנחותיהם של ציורינו אלה ומה מוצאם, ורק במקצת מסתברת העובדה המתמיהות כל כך. כי בין בתי-הכנסת של עץ הפולניה לא יימצא אף אחד המחוסר ~~[illegible]~~ כל תפאורה מצוירת. טיפוסי מאד הוא ~~[illegible]~~ יאבלונוב, שאינו מתרומם מעל ~~[illegible]~~ הדרגה הממוצעת: לפי חוקי הארדיכלות [illegible] המעוצבים לפרקים. הדוגמה הפורחת, המרכבת מאלמנטים צמחיים והנדסיים, תחליף כמסגרת לשטחים של כתובותיהם. והיא מתמזגת עם הפעולה האסתטית של האות העברית ~~[illegible]~~ להרמוניה שלמה; לציורי [illegible] קישוטיים [illegible] ויסודם [illegible] מצד סוף המאה הי"ח, נעשה הפילוג סכימטי יותר, אין הדוגמה מכסה [illegible] את היסוד כולו והשטח הריק משמש במידה ידועה כתפאורה. ברוב בתי-הכנסת תמצא חיבור כללי [illegible] והוא מורה על אסכולאות השואבות ממסורת משותפת. ~~[illegible]~~ ~~לתכנן ולסגנן, אין זה מוטל בספק~~ מתוך הסגנון והתוכן, הנושאים הרוחני גדולה ודאות כזאת. משל מופתי הוא חודורוב, ואת הבכן של גבולין [illegible] צריך לפי הצילומים לחשוב לגדולי הציור. קירותיו דומה בשיטתם ליאבלונוב, [illegible]

~~[illegible]~~

Otto Schneid
Papers

אמנות יהודי פולין

מטרת הרצאתי זו תהיה, להעמיד לנגד עיניכם בצורת תמצית מרוכזת את אמנות ישראל בפולין, להכיר את מרשיה הראויים להכנס אל תולדות האמנות הכלליות, להבליט את סגולותיה המיוחדות ולמצוא את מקומה בהתפתחות האמנות היהודית בכלל. רק החומר שלפי הצטבר באמת ונסיונותי ועבודותי בפולניה ובכדי ליצור לו, אוותר על הקדמה עיונית ואפתח מיד בשלשת עקריו, בהשגות יהודי פולין בארדיכלות, באמנות התפאורה ובציור.

כדי להעריך נכונה את הארכיטקטורה היהודית בפולין, נסתכל קודם ~~בקיצור~~ באחת הנחותיה, בטיפוס גמור של בתי-כנסת שמוצאו מגרמניה. הגשמתו הראשונה נמצאת ב Worms. הבנין החל להבנות בשנת 1034 והנו ~~הוא אחד~~ הראשון בין הראשונים בגרמניה שנבנו בסגנון הרומני. אשר לתכניתו, יש הבדל מכריע בינו ובין כל הכנסיות הנוצריות. כל הכנסיות מספר סירותיהן בלתי-זוגי הוא בלי כל יוצא מן הכלל! לפנינו בית בן שתי סירות, הואיל והעמודים מועמדים בציר. באמצע הערך, בין שני העמודים, נראה שולחן פשוט והוא הבימה לקריאת התורה.

הטיפוס הזה שוכן ממערב מזרחה. בשליש הראשון של המאה השש עשרה הריהו מופיע בריגנסבורג Regensburg ולצייר Albrecht Altdorfer חייבים אנו תודה על פיגוחו לה שכן הוא מסר לנו את תמונת הבית שהרס עוד בימיו. הנה אותה התכנית בת שתי סירות,

אך הבימה איננה עוד שלחן צנוע, אלא היא מורמת על מדרגות ומשופרת בגדר נהדרת של אבן.

שלבה השלישי של התכנית היהודית בת שני סירות הוא בית-הכנסת ב Prag הבנוי כבר בצורות גותיות, כפי הנראה בראשית המאה הארבע עשרה.

ומשום עובר הטיפוס ל Kraków, לא לפני השליש האחרון של המאה הארבע עשרה. אמנם מראהו החיצוני חסר ההתאמה השלמה,

אבל יתרונו הוא הפנים האצילי. הבימה מרהיבה לחלק הבנין ותפקידה לה הודגש ע"י הרמתה וע"י גדרות מעשה חושב. כבר של אומת גרמניה הרגישו את השאיפה, להביא לידי ביטוי ארדיכלותי את תפקיד הבימה המרכזי בעבודה. הבית שלפנינו התקדם לקראת מטרה זו, אבל הפונקציונליזם המופתי לא הושג עדיין, ההתאמה המלאה בין התפקיד ובין ביטויו במבנה חזנו בדרך. ברם, הצעד הזה היה לפוח האניע בארדיכלות היהודית בפולין - ובסוף המאה השש עשרה מגיעה הבימה לתפקידה המרכזי ממש, בהצמיחה בנין מרכזי יהודי.

תאריך של בנית הבה"כ ב Przemyśl הוא 1595 וייתכן שהבה"כ ב Lublin עוד ישן ממנו. מסביב לבימה הבנויה באמצע עולים ארבעה עמודים לשאת את הקימור. אולי נשכח, שגם בראשית המאה התעסקו והתעמקו במחשבת הבנין המרכזי גאוני הארדיכלות באיטליה,

Leonardo,[1] Bramante,[2] Michelangelo[3]. במידה צנועה כמובן, אבל מתוך הנחותיה המיוחדות שקבלנו, הגיעה הארכיטקטורה היהודית בפולניה לאותה המסקנה.

אחרי Przemyśl ו־Lublin הוסיפו יהודי פולין לבנות בנינים מספר בני ארבעה עמודי הבימה מרכזיים ופרטיהם אינם חסרים שינויים. נזכור את בתי הכנסת של המאה הי״ח עודה בערי פולין Przeworsk, Tykocin, Łańcut, Rzeszów, Lwów, Lwów ועל נוסח דומה גם את Wilna ופנימו המונומנטלי. לפנינו כל האזור בצקבי־מים והמתאר ~~את~~ בברור את המבנה ב Łańcut. [?] Tykocin הרי עמודי הבימה מתאחדים פעמיים ויוצרים איפוא בימה בת שתי קומות.

[רק בשנת 1800 בערך מגיע הטיפוס לקצה עקביותו, כלומר בזולקווה Lwów. אך את התמונה הבאה לא אוכל להראות לכם, כי ~~חלק~~ רקים מצילומי נשארו בקרבת האורגינלים; ~~[illegible]~~ באורגינלים ~~יאריכו ימיהם ממנו~~. את החלק המרכזי של הגימור, הנסמך על ארבעת עמודי הבימה, מקיפים מארבעת צדדין ומארבע פינותיו תאי גימור אחד אחד (באותו הגובה) — זהו ~~[illegible]~~ התהוה טיפוס בן תשעה תאי־גימור סדירים. רק לעקביות אחת לא הגיע הבנין המרכזי שלנו: לכסות את מבנהו הפנימי גם כלפי חוץ, לשם בצורת כפה מונומנטלית. ההגבלות ~~[illegible]~~ שהוטלו על היהודים גם בפולניה השאירו הלכה כזאת בגדר הנמנע.]

הסכנה התמידית בגלילות המזרח"ים הביאה את יהודי פולין במאה השבע עשרה לידי יצירת סוג מיוחד, בתי כנסת מבוצרים וסימנם החיצוני האטיקה העשויה טפחות או חרכים ליורים. אשר למבנם הפנימי שייכים אחדים מהם לסוג הבנין המרכזי, כגון Luboml, Zolkiew, Luck !

כוונתי העדה אל יצירות יהודי פולין המקוריות. חוץ מהן נשארות עוד מרובות המשתמשות פחות או יותר בסגנון הסביבה, למשל ההיכל ה"גבוה" בKrakow,

שנפסקו לחקירה היהודית ~~...~~ רק בשנים האחרונות מצדי הבניה בעץ, ~~...~~ ולבסוף אנו חייבים תודה של ~~...~~ עינינו, לראות ולהעריך סוג מיוחד גם ~~ל~~באדריכלותנו. שריד ~~...~~ לבדנו נשאר עוד כיום מבתי-הכנסת הבנויים עץ, שרבו בפולין ובארצות הסמוכות. כי במשך המאות היה רבם קרבן לשרפות, רבים נהרסו במלחמת העולם, ~~ובאיזו מדה~~ ורק בשוב השלום יתברר, באיזו מידה הוסיפה עוד המלחמה הזאת לכלות את שרידי אוצרותינו.

הנה Gwoździec, קרוב ! Kolomeja בגליציה המזרחית; לפי הרושם (האסתטי) הוא אחד שבהן, צורותיו וקוויו מתחברים להרמוניה נפלאה. הבית עצמו אינו נראה אלא כיסוד צנוע לגג הענקי העולה עד פסגתו בשלש קומות. לפני שנים אחדות עלה הבנין באש.

ב Wolpa, קרוב לBialystok, נראית היטב שיטת תבניתם של רב הבתים האלה: את הבנין הראשי אופפים לשני צדדין האגפים חלקים נמוכים ובחזיתו המזרחית נסמכים באמצע חלונותי (נמוך) ביתנים צדדיים.

בבכ"ן ב Jedwabne, קרוב ל Lomża, שאינו קיים עוד, ~~הרי~~ הרי גגו (שרוב גגותיהם של בניינינו אלה) נוצר בצורה הנקראת בספרות הבינלאומית בשם היאפּנית Irimoya. אמנם סימנים חיצוניים כאלה משותפים הם לכל בנית העץ באירופה המזרחית, ורבוי הגגות למשל מסמן גם את הכנסיות האוקראיניות. אבל מה חד-גוניות, מה יבשות הן כנגד יצירות היהודים:

לפנינו בבכ"ן ב Zabludow בסביבת Bialystok, שמוצאו מהמאה השש-עשרה ושקיים עוד לפני המלחמה הזאת. כל מי שנסע בתחומים ההם ~~יכיר~~ יפיר, שבכל סביבתו הנוצרית אין כמוהו לשפע הדמיון, ולעושר הצורות. כמה חיים פורחים בגוף הזה, במלחמת איתניו ובהתאמתו השלמה!

עוד יותר מבדוגמאות שראינו מכריע ברושם ~~הגג~~ האסתטי הגג, ~~[illegible]~~ או ביתר דיוק רב הגגות, השולים איש על ידי רעהו וזה מעל זה. אל יעלמו מעינינו גם פרטי התפאורה האצילה והעדינה ~~[illegible]~~ היוצאת בטוב טעם אך מתנאי החומר הספציפיים. יצירה כזאת הזכירה אולי גם לרבים את דמות הבית הסיני. כן, יש קשרים, אבל אין היום המועד לתאר ~~[illegible]~~ עקבות היחסים האלה.

ארדיכלותה של האומנות אלמונית היא בכלל. וגם ארדיכלינו אלה עבדו למען השם בעלום שמותיהם. רק על אודות אחד מאתם מספרים לנו דברי-הימים,

שבבנותו את הבה״כ ב Zloczow קרה אסון ויִמת, ומוסרים לנו משום כך את שם הלל בנימין. כדאי לתת ~~את~~ דעתנו על הפרט הזה, כי לפני שהוא נודע, נִסו מחקרים ידועים להפיץ את טעותם המחוסרת כל אסמך, שיוצרי בתי-הכנסת האלה היו נוצרים. -

כדאי כמובן לטפל גם בשאלות הטכניות של המִבנה בעץ ולהשוות (מצב חקי החומר) לנגד המבנה באבנים ובלבנים, אבל בגלל הזמן המצומצם כ״כ נוותר על ענין הזה ונפנה לפרקנו העיקרי: נוי הקודש.

גם בתוך הפרק הזה יענינו אותנו היום אך ורק צדדיו הפולניים המיוחדים; לא נַעריך איפוא ~~...~~ קניות כללי של כלי-הקודש ובכל בעיותיהם הכלליות. קו טיפוסי לַמָחוז הפולני של האמנות היהודית הוא רב המוטיבים המזרחיים וביחוד המוטיבים הבאים מהמזרח הרחוק. מוטיבים כאלה מציינים על פי רב דוקא את השטח הפנימי, את ה״ראוי״ של הפרוכות.

בין הפרוכות של הסוג הזה נמצאת גם אחת, כלומר בבית הכנסת של עץ ב Kazimierz שהיא עבודה סינית ממש. כל זכר של מוצא החפצים ושל מקור סגנונם נעלם מתודעת היהודים או לפחות מתודעת בני דורנו. השמש ב Kazimierz שאלתי היה מסביר, שעל הפרוכת הזאת מתואר הנחש הקדמוני, בשעה שיצא היא מביצת הסינית, סמל הטוב, העננים, המזרח והכוח הפורה. ואף עיני הקהל המצוי עוד טרם נפקחו לראות עובדות כאלה.

גם בתוך ארונות-הקודש נמצא את סוגם המושך ביותר את החוש האמנותי

בבתי-הכנסת של עץ. הארון בZabludow די צנוע הוא לעומת אחרים, אבל איזה טעם
שולט במדותָיו ובדוגמאותָיו!

היצירה הראשית של קבוצה זו נמצאת בWolpa. באמצע עץ ענק וחלול עליו
לפניני ים של תפארה חטובה בצורות הנדסיות ובדמויות צמחים ובעלי-חיים, עולה מטר גבהו
וארבעה וחצי מטר רחבו. (הטכניקה "à jour", שלה נקרא בעברית הנקור והנקוב,
אהובה היא במזרח כולו ובין יהודי פולניה היא באמניה השונים ועל דרגותיה השונות.)
בהבדלה ניכר פה תצורה רבת-דמיון ושפע של סמלים ידועים וסמלים נסתרים, הפורחים
בכל קטע וקטע. רק הפלאים הללו הם ~~מעשה~~ עבודת כל חיין של פסל. והאמנים האצילים האלה
בצניעותם ובמסירת נפשם חשבו את עצמם רק לבעלי-מלאכה. רק בדרך מקרה שמענו את
השמות של שנים מאותם, Ber, ז.א. דב, ושמואל גולדבוים.

בחנוכיות הידועות והקרובות לנו כ"כ, כדאי בלי ספק להסתכל גם בתולדותיהן,
ולנתח בדרך היסטורי ואסתטי את צורתן. אבל מונוגרפיה מאת נרקיס המוקדשת לה
עומדת לצאת, ובכן מוטב לחכות למסקנות הספר החדש. נוסיף עכשיו להעיר,
שדוקא בפולניה פורחים חיים עשירים בצורה המסרתית. כעין צמיחה מורגשת
במנורת-חנוכה שלפנינו, והצמיחה הלאה—אולי ~~אמצעה~~ התחדשה בה תחילת המנורה ומוצאה
מדמות צמח. ~~ומתוך כל~~

מתוך כל מיני חנוכיות שבפולין נבחרים עוד פסל של אילן־דוד. פסל כלה הרי גם הוא מורה על הקשרים הנלכדים עם המזרח הרחוק. כשם שהאמן הסיני מתיחס יחס של קרוב לחיה, כן מתיחס [illegible] הצייר העברי היודע נפש בהמתו.

גם בתוך הרפלקטורים, מחזירי־האור שבבתי־הכנסת, נמצא חומר רב אשר לחקירת הקשרים בין האמנות היהודית בפולין ובין המזרח הרחוק. העקרון השולט בחיבור הצמחים המקושטים את שולי הרפלקטור (מעשה המאה השבע עשרה) נכר בנקל בקבוצת ראשים סיניים מעשה נחושת, שגם לאחוריהם נראים תבליטי צמחים המסודרים לפי אותו העקרון - והוא מילוי השטח. אולי אמצא עוד הזדמנות לטפל בדברים האלה.

מתוך קישוט התורה נקח שני טסים (של המוזיאון ייווא) מהמאה השמונה עשרה, השייכים לצנועים ביותר המוליכים לקרבת האמנות העממית. ודוקא משום כך נכיר את טעם־הטעם המתבטא בתנועות הדוגמה. המשחק הנחמד של הקוים בחן ובלשון־משלו גם הוא סגולה מיוחדת של אמנותנו בפולניה.

לתולדות המצבה, שהן פרק פחות ידוע, תרמה יהדות פולניה גדולות (המצבה שלפנינו מ Krakow). מה עשיר הוא בכוח התצורה, מה אקספרסיבי הוא ואיזו התאמה שולטת בכל זאת בחיבור החלקים!

[היצירות הקרובות לאמנות העממית מקרבות אותנו לאמנות העממית ממש. נמצאים גם חיות הפורים בפולין, ומרקמות צורתיה. גזרות-נייר כאלה שהן על פי רוב מעשה ידי ילדים ~~אסבא~~ שמוצגן בפולין הן רייזעלעך ושבועותלעך. רייזעלע, ז.א. ורדה או שושנה. בהדרה הלאות מורגלת ההעדפה השולטת בשפה היומיומית. הפרח ~~נ~~שבה נקרא ~~ד~~ שושנה, אין לה ~~הוא~~ ה-rosa הלטינית, כי היא בעברית ורד. ~~הת~~ המקרא קורא שושנה לפרח שהוא נקרא כיום חבצלת. ההבדלה הלאות ידועה היטב לפילולוגים, ~~[illegible]~~ כי שורש התבה הוא שש - שש ופרח ה-lilium מורכב מששה עלים. קורות האמנות מלמדות אותנו, שביצירות העממיות נמצאים רק שינויים של צורה יותר-נוסף המרבה להמצא על מצבות ויתר יצירות עממיות.

לפנינו תבת עצמות מעולת ימי-הבינים, חפירה מעין הצופים. ~~[illegible]~~ מופיעה במאונה העליונה שושנה (במוקד המעגל של המלה), ~~[illegible]~~ במאונה התחתונה יונה חולדת ולצדה מופיע עוד פעם אותו הפרח כפי שהוא נראה מלמעלה. קרוב לודאי שבצורה היסודית לפנינו והיא סמל המסמן את השלם. ~~לכך~~ לדוגמה הלאה נקרא איפוא בעברית שושנה.

את הציור העממי של יהודי פולין נכיר היטב ב"מזרח" הלה הפרימיטיבי והרברבי כ"כ.
תמונתו הראשונה מתארת את דוד המלך והאמן העממי משתדל כנראה להבליט לתאורו כל
מושגיו של ההדר והפאר שלו. השניה מראה את החורבן ואת ירמיהו בקינתו, השלישית
מעבירה אותנו על נהרות בבל. בציור השני נראה עקדת יצחק, דניאל על ידה בין האריות, ומערת
המכפלה, ובציור השלישי באים שני קברים של בא"י. המחשבה המשתקפת בציור הראשון
היא גדולה ותפארת וחורבן וגולה. ב שני הציורים האחרונים הורגשה כעין נחמה, כי הם אומרים
שבכל סכנה ואפילו בצלמות אלהים שומר נאמן הוא. התמונות יצירות פשוטות ובלתי-מלומדות, אבל דווקא בהן בין האמראות יש כוחות אמנותיים בעמק העם.

ציורי כתבי-יד ויתר המיניאטורות שבפולין חבירתם עשויה בדרך, אבל כנראה
לא יוכלו לעמוד בפני אותן של יהודי גרמניה הסוג רב-הערך. המוטיבים המופיעים על הכתובות הם על פי
רב בית המקדש והמצלות.

אבל בקבוצת ציור אחרת, היינו בציורי קירות, הגיעו יהודי פולניה לידי פריחה
הראויה להזכר. בין בתי-הכנסת שבפולניה לא יימצא אף אחד המחוסר
ב Jablonów ו-Kolomeja נכיר מה טיפוסי שאין לו ערך מיוצא
כל תפאורה מצוירת.

מן הכלל. הדוגמה הפורחת פרושה על שטחיה ומקיפה שטח-כתב להתאחד עם פעולתו האסתטית.

ברם, בהב״ן ד Grozdziec אינו קיים עוד, שיין לקבצו בציור. השטח הכללי של הקירות מתפלג לפי חוקים ארכיטקטוניים ושיווי המשקל נפלא הוא בין חלקי התפאורה ופרטיה מרכיבים מדוגמאות הנדסיות, צמחים וחיות.

להבות הצבע ותנועת הקוים עולות אל יסוד הכפה. הקומפוזיציה נסתגלה לתנאי המבנה וחלקיה מסתדרים מסביב מסגרות פנימיות. וכל פרטי הפרטים ראויים לתשומת לבנו.

נעלה לראש הכפה, למראה המפליא בין בשפע עושרו ובין בהגיון סדרו. המדליונים שבאמצע השטחים החיצוניים מקיפים תאורי מלחמות בין בעלי חיים, כגון בין נשר לנחש, בין אריה לראם. מובן מאליו, שהתאורים האלה, המכניסים תנועה דרמטית, אינם מצוירים רק לשם העינוג לעינים, אלא למען הסמלים המובלעים בהם. ביחוד המזלות הממלאים את פנים הכפה נמנו האמן מזמות האדם: במקום הבתולה מופיעה רק יד האוחזת פרחים ואת מקום היורה ממלאים

חד וקלות. נמצאו, שמצוות „לא תעשה לך פסל..״ לא גרמה רק כגורם שלילי, כי אם מניעה זו היא היא שיש לה חלק מכריע בעיצוב הספציפי של אמנותו, הבולטת בתפאורה ובביטוי הנפש.
אשר לצייר, ידוע לנו רק שמו ישראל בן מרדכי ליסניצקי ואין אנו יודעים את תולדות חייו ואת התפתחותו האמנותית. חלקים יותר צעירים של ציורי Gwoździec הוסיף צייר יהודה לייב איש Jaryczów.

תכונותיו המיוחדות של ציור יהודי פולין תתבררנה עוד פעם בהבדילנו כנגדו את ציורי Mohilew מעשה יצחק אייזיק סגל: היהדות ברוסית (במובן הרחב של המלה) נוטה יותר לצורות רציניות ואפילו קודרות, נמרצות ואפילו פראיות; שם, בפולניה, הרגשנו רוח עדין ומלא חן, תצורה לא פחות עמוקה וגלויה יותר.

כעין מושבה של אמנות יהודי פולין התהוותה במאה השמונה עשרה בבוואריה. כפי הנראה באו קבוצות יהודים מפולניה לארצות גרמניה ובנו שם גם בתי-כנסת של עץ פחות או יותר בסגנון הפולני. ברם, הציור הזה לא יוכל לעמוד בפני הפולני, כי יבש ומחוסר דמיון הוא לעומת מקורו. ״אמנם, גם המאה נתנה חלקה להבדל הזה. בכל אופן, גם הצייר אליעזר Süssman מסמן מעשי ירידה.

במדה המתאימה לחלקם בכל תחיתנו שתרמו יהודי פולין גם בחידוש האמנות היהודית.

מסרת הידועה לנו מסקירתנו ההיסטורית נמשכת באסכולה חדישה של תבליטי פח, כגון אצל Marek Szwarc. *

ציורי משה Gottlieb אמנם מגלי האמה הרגשנית והרומנטית הם. בכל זאת היה גוטליב לחלוץ התחדשותנו האמנותית.

זמן די רב דברו הבאים אחריו ע"י הנושא, כגון Hirszenberg בתאוריו הגדולים של גורל היהודים.

אבל הנה באה שהאמן היהודי השתחרר משלטון הנושא והקו והצבעים (בכל חום) אצל Kisling ~~בכל~~ לחיים מחדש.

ושוב התחבר הקו החי הלה, אצל Apelbaum למשל, עם הוראות רוחניות, ואין התאור העיקר, אלא הבטוי המלא את השטח כולו.

ואף הנטיות המפלסות, שהתבטאו בשעתן באמנות התפאורה, חוזרות אצל Riemer וביתר כיוון האבסטרקטי.

ולבסוף הגיעו Menkes ומרובים מחבריו לגלוי הנפש חדש ובו נמלא הרוח האקספרסיבי
~~שהרגשנו~~ שאת הנשמותיו הרגשנו פעמים אחדות.
נסיים את סקירתנו בתקוה, שחלק עמנו הגדול הלזה יאריך ימיו מאסוננו וישוב ~~[illegible]~~
לתרום להתפתחות תרבותנו תרומות בנות קיימא.

לפני שנפנה לעבודות המתכת, נסתכל נא בקצור בסטטיסטיקה ההיסטורית:

במאה הח׳ עשרה עבדו בפולניה <u>עשרת אלפים בעלי מלאכה יהודים</u> וביניהם היה המקום השלישי לצורפים.

בשנת 1786 אלף שבע מאות שמונים ושש היו ב Lublin כל חרשי-נחושת וכל יוצקי בדיל - יהודים.

בין הצורפים שעבדו (ב Posen) בשנת 1797 אלף שבע מאות תשעים ושבע היו עשרים ושנים יהודים ותשעה עשר נוצרים.

~~בין כורכי-בספרים היו שלשים ואחד יהודים - ועשרים נוצרים~~.

וידוע (שיהודים עשו) כל מיני עבודות מתכת ~~[illegible]~~ בשביל הכנסיה ובשביל חצרות המלכים והיחסנים.
~~על אחת כמה וכמה נעשו כל כלי-הקודש ע״י יהודים~~
ומי ישאל עוד, אם כלי-הקודש נעשו ע״י יהודים!